

УДК 502.7(477.72)

В.С. Гавриленко

*Біосферний заповідник "Асканія-Нова" імені Ф.Е. Фальц-Фейна НААН
вул. Фрунзе, 13, смт Асканія-Нова, Чаплинський район, Херсонська обл., 75230 Україна*

ЕКОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ Ф.Е. ФАЛЬЦ-ФЕЙНА І ЇХ РОЗВИТОК

Ф.Е. Фальц-Фейн, охорона природи, заповідна справа

ЕКОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ Ф.Е. ФАЛЬЦ-ФЕЙНА І ЇХ РОЗВИТОК. В.С. Гавриленко. – На основі літературних джерел, архівних матеріалів та аналізу фактичних змін в системі природокористування в новоасканійських степах зроблено короткий огляд поглядів та внеску Ф.Е. Фальц-Фейна в розвиток екологічних напрямів досліджень та втілення його природоохоронних ідей протягом XX століття.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ Ф.Э. ФАЛЬЦ-ФЕЙНА И ИХ РАЗВИТИЕ. В.С. Гавриленко. – На основе литературных источников, архивных материалов и анализа фактических изменений в системе природопользования в новоасканийских степях сделан краткий обзор взглядов и вклада Ф.Э. Фальц-Фейна в развитие экологических направлений исследований и воплощение его природоохранных идей в течение XX столетия.

F.E. FALZ-FEIN'S ECOLOGICAL VIEWS AND ITS DEVELOPMENT. V.S. Havrylenko. – A brief survey of F.E. Falz-Fein's views and contribution to development of the ecological research tendencies and realization his natural protected ideas during XX century is done on a base of literary sources, archival materials and analysis of actual changes in a land using system at the askanian steppes.

Про екологічні погляди Фрідріха Едуардовича Фальц-Фейна ми можемо судити із його нечисленних публікацій, оцінок сучасників, а також за аналізом наслідків його діяльності і її впливу на подальший розвиток заповідної справи в нашій країні і світі. Довгий час існувала думка, що Фрідріх Фальц-Фейн не любив писати, зокрема, так його характеризувала Єлизавета Козлова – дружина мандрівника Петра Кузьмича Козлова: *"Фридрих Эдуардович органически не терпел письменно излагать свои мысли, он никогда или почти никогда не писал писем и за всю свою жизнь выпустил только пять маленьких статей... На все мои замечания и упреки по этому поводу он, бывало, отвечал: "Приезжайте в Асканию и давайте совместно работать: я буду говорить, рассказывать, отвечать на вопросы, я ничего не утаю... А Вы – спрашивайте, наблюдайте сами, разбирайтесь в архиве зоопарка и пишите". Но этому доброму намерению так и не суждено было осуществиться, и Фридрих Эдуардович унес с собой все, что знал, над чем работал, и чего достиг его выдающийся, самобытный ум..."* (Козлова, 1923, с. 98). Цілком можливо, що пані Єлизавета, як і інші дослідники його спадщини, також не була знайома із всіма його працями та листами. До того ж, після революції, особливо з середини 30-х років XX століття, інформація про Фрідріха Едуардовича, як і про весь рід, не підлягала широкому розголошенню. А з початку 70-х років архів, який зберігався в Українському науково-дослідному інституті тваринництва степових районів "Асканія-Нова", був переведений до секретної частини і до нього доступу практично не було. Тому на початок 90-х років, коли Фальц-Фейнів перестали розглядати як експлуататорів, оприлюднена інформація про діяльність сім'ї, зокрема Фрідріха Едуардовича, була вибірковою, часто підлаштованою до суспільно-політичних поглядів того часу. Лише тепер, нарешті, розкриваються можливості послідовного дослідження і оцінки реального внеску засновника заповідника, та й усієї родини Фальц-Фейнів, у заповідну справу і розвиток регіону. Багато чого є не опрацьованого як в архіві, який двома частинами зберігається в Асканії-Нова – у заповіднику та інституті, та в запасниках Херсонського краєзнавчого музею, Херсонському державному архіві, архівах та бібліотеках Сімферополя, Санкт-Петербурга, Одеси, Відня, Берліна, Парижа, Нью-Йорка. Тому узагальнення, викладені в монографії Вайнера (Уи-

нер) Дугласа (1991) і в дисертації Задерейчук А.А. (2010), можна вважати початком чергового етапу дослідження спадщини Фальц-Фейнів у сучасних умовах.

Матеріал та методи досліджень

В роботі проаналізовано деякі історичні документи та літературні джерела, а також результати практичної діяльності із збереження та розвитку спадщини Ф.Е. Фальц-Фейна.

Результати досліджень

Органічний зв'язок Фрідріха Фальц-Фейна з природою формувався з дитинства, оскільки він народився в оточеній степами Асканії-Нова. Сталося це 16 (28 за григоріанським літочисленням) квітня 1863 року; збереглася написана його рукою довідка про народження, надана управляючому Херсонським банком (рис.1).

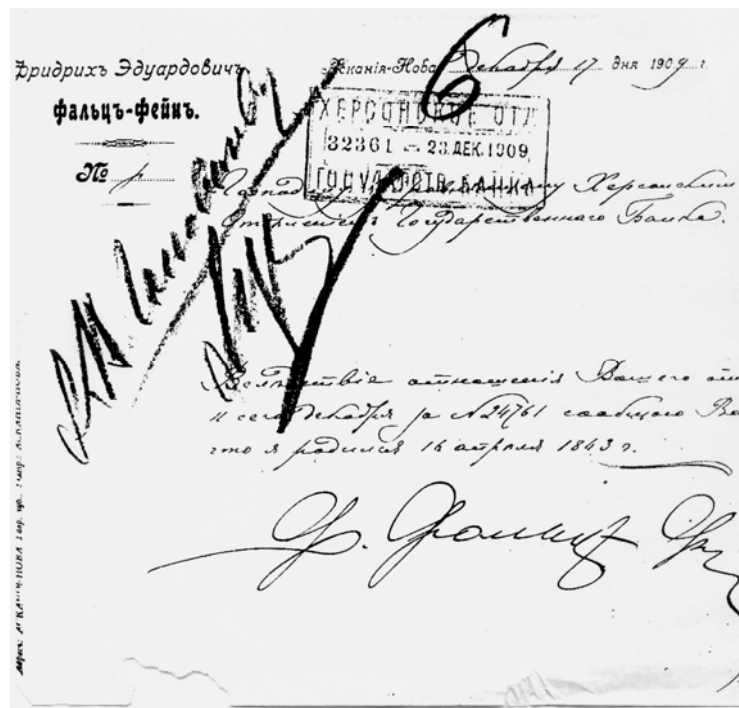

Рис. 1. Довідка про народження, написана Ф.Е. Фальц-Фейном власноручно

Вівчарство було основним заняттям роду Фальц-Фейнів, а тому Фрідріх мав справу з тваринами, що паслися серед степових просторів, і набував кращих практичних навичок від старших Пфальців і Фейнів, які були на той час найпотужнішими вівцепромисловцями і майстрами цієї справи у краї. Зокрема, тільки на території Асканії-Нова у 1867 році утримувалося 96 тисяч овець (Гребень, 1928). Вівчарство за тих часів давало роботу тисячам постійних мешканців таврійських степів і заробітчанах. Разом з тим, надмірна чисельність овець призводила до перевипасу травостою степових екосистем, за чим слідував голод і загибель тварин. І саме Фрідріх Едуардович став зменшувати навантаження домашніх копитних на степ, досягши в Асканії-Нова певного балансу в 30 тисяч овець на 15 тисяч гектарів пасовищ. По суті це був один з перших екологічних кроків до збалансованого природокористування в регіоні. В подальшому, в роботах асканійських дослідників, знаходимо рекомендації щодо пасовищного навантаження – 2 вівці на гектар (Іванов, 1911; Гребень, 1928).

Дитяче захоплення Фрідріха утриманням диких тварин в неволі, описане в книзі його брата Вольдемара (Falz-Fein, 1930; Фальц-Фейн, 1997), згодом переросло в цілеспрямовану розбудову зоопарку з напіввільним утриманням птахів та ссавців, що підтверджується його особистим повідомленням у Парижі в 1888 році, де була вперше оприлюднена інформація про наявність такої живої колекції (Falz-Fein, 1901; Гавриленко, Дрого-

бич, 2013). Надалі Фрідріх Фальц-Фейн вкладав значні кошти не лише у створення зоопарку, а й ботанічного парку та заповідання степу. Звіринці та паркові насадження здавна були притаманні панським садибам, але у Фальц-Фейна всі ці об'єкти принципово відрізнялися від традиційного утримання і вирощування. Навіть століття потому вони сприймалися як "знаменитый рай животных" та "райский парк" (Гржимек, 1982).

Від самого початку своєї діяльності Фрідріх реалізовував у своєму зоопарку ідею напіввільного утримання. Читаючи щоденники служителів зоопарку та музею К. Сіянка та Г. Рібергера, які регулярно велися з початку 90-х років XIX століття (Архів Біосферного заповідника "Асканія-Нова", справа №№ 48, 60, 81), знаходимо записи, що із сараїв Комиш чи Олександрин доставлено спійманих на волі золотих фазанів; парковими насадженнями вільно гуляли дрохви; співочим птахам, які зупинялись під час прольотів у парку, підрізали оперення і знову випускали з надією, що вони будуть жити тут.

Окремим особинам, окрім цього, ще й ампутували кисті крила, про що Фрідріх писав у своєму першому друкованому повідомленні у 1889 році. Це був початок робіт з формування напіввільних популяцій видів, притаманних не лише степовій зоні та Присивашшю. Стосовно спроби таким чином зробити осілими окремих птахів ряду Горобиних, з сучасних позицій такі заходи слід вважати недосконалими, оскільки для формування локальних популяцій необхідний комплекс умов, а не просте підрізання крила, тим більше, що такі птахи в першу чергу ставали жертвами пернатих та наземних хижаків. Як видно із щоденників служителів та подальших експериментів із перевезенням Горобиних птахів з інших регіонів, здійснених орнітологами у 50-х роках XX століття, для їх акліматизації в Асканії-Нова ці заходи були неефективними.

Для диких копитних тварин був запроваджений вільний випас в супроводі кіннотника, причому стадо було змішаним: бізони, антилопи, олені та ін. Звіринець Фальц-Фейна, як називали його деякі відвідувачі Асканії-Нова в своїх спогадах, був вже тоді прототипом сучасних сафарі-парків, які з'явилися лише у другій половині XX століття.

З часів Ф. Фальц-Фейна в Асканії-Нова набула широкого розмаху робота з акліматизації тварин і рослин, не притаманних степовій зоні помірного поясу (Козлов, 1915). Цей вид людської діяльності тоді набував поширення у світі, започатковувалися товариства з акліматизації, у тому числі і при Імператорському географічному товаристві Росії під патронатом найвищих осіб.

Науковцем Інституту тваринництва степових районів "Асканія-Нова" М.В. Лобановим у 1987 році була виготовлена, але не опублікована, карта вільної акліматизації тварин із зоопарку Асканія-Нова, яка охоплює практично весь помірний пояс Східної Європи та частину Азії. Зокрема, ним вказано, що з 1913 до 1987 року із Асканії-Нова у 48 осередків вільної акліматизації вивозилися благородні та плямисті олені, муфлон європейський, лань європейська. На території України тварини асканійського походження випускалися у 29 мисливських господарствах та об'єктах природно-заповідного фонду, Російської Федерації – 9, Молдови – 6, Грузії, Латвії та Литви – по 2, Казахстану – 1. За останні 20 років біосферним заповідником відправлені тварини в осередки вільної акліматизації у Запорізькій та Донецькій областях, Ростовській області Росії та Монголії.

Аналізуючи літературні джерела кінця XIX століття, можна констатувати, що то був час нових "перемог" над природою і повсюдних спроб створення нових форм, не притаманних природі. "Експериментальна зоологія" та зоотехнія не оминули і Асканію-Нова, тим більше, що тут було з ким проводити експерименти: вівці, коні, зебри, велика рогата худоба, буйволи, бізони, антилопи тощо. Деякі з них були вдалими, як розробка професором І.І. Івановим методики штучного запліднення. А от такий напрям, як віддалена гібридизація, попри значну тривалість його проведення – до кінця XX століття – зайшов у глухий кут, так і не давши очікуваного результату. Останні два стада гібридів бантенг х червона степова порода та бізон х сіра українська порода свійської худоби були передані Державному дослідному підприємству Інституту тваринництва степових районів імені М.Ф. Іванова "Асканія-Нова" у 2004 році.

Незважаючи на те, що Ф. Фальц-Фейна не відносять до науковців і він не завершив навчання у Дерптському університеті, науковий пошук простежується в його думках і діях. Одним із таких прикладів є запровадження в Асканії-Нова мічення птахів і їх випуск

на волю. Саме в Асканії-Нова було вперше у світі здійснено кільцювання журавлів (Falz-Fein, 1930; Андрющенко, Гавриленко, 2013). Це ще один із зоогеографічних аспектів в діяльності Фальц-Фейна.

Наступний крок – збереження рідкісних видів через формування власної колекції тварин. Приклад із завезенням у 1899 році і подальшим розведенням коня Пржевальського в зоопарку "Асканія-Нова" не потребує значних коментарів. Головний результат цього надзвичайно дорогого і ризикованого за тих часів проекту полягає в тому, що без експедицій, організованих Ф. Фальц-Фейном, невідомо, як склалася б доля цього виду, який вперше із Монголії потрапив у Європу і повернувся назад майже через 100 років – 5 червня 1992 року – за участі знову ж поголів'я цього виду з асканійського зоопарку.

З початку XX століття в Асканії-Нова набуло практичного застосування інкубування яєць екзотичних птахів. За розведення безкіллових птахів Фрідріх Едуардович отримав 30 січня 1907 року найвищу нагороду Російського товариства акліматизації тварин і рослин. Доцільно нагадати, що страусиний бум у Європі розпочався лише наприкінці 80-х – початку 90-х років XX століття. А перші страуси на страусині ферми в Україні поставлялися з Асканії-Нова.

Беззаперечною заслугою Фрідріха Фальц-Фейна є закладення у 1887 році ботанічного парку, який зараз є визнаним зразком садово-паркового мистецтва кінця XIX століття. Він вмів запрошувати і підбирати для виконання робіт наймайстерніших фахівців, які вписали свої імена в історію разом із господарем парку: Дю Френ, Владиславський-Падалка, Орловський та ін. Система зрошення паркових насаджень із артезіанських свердловин, що була запроваджена в Асканії-Нова у 1890 році (Falz-Fein, 1919), стала першою на півдні України і започаткувала місцеве зрошення, за прикладом якого, до розбудови великих магістральних каналів Північно-Кримської та Каховської зрошувальних систем, озеленялись степові села Дніпровсько-Молочнянського межиріччя і Північного Криму, і ця практика продовжується вже сучасним поколінням озеленювачів.

На початку XX століття Асканія-Нова була дуже бажаним місцем для дослідників різних напрямків. З 1902 року територію "захисної ділянки" – за Й. Пачоським (1908), "заповідної території" – за К. Залеським (1915) – регулярно відвідують і описують Й. Пачоський та М. Прохоров (1906). Із наукових праць цих дослідників ми маємо літературне підтвердження часу заповідання ділянки "Стара" і послідовних кроків Фрідріха на шляху створення першого степового заповідника на планеті. Погляди Ф. Фальц-Фейна були авторитетними у дослідників. Так, Й. Пачоський, спочатку називаючи Ф.Е. Фальц-Фейна "більшим любителем природи", в подальшому, в описах природних явищ у заповідному степу часто звертається до його авторитетних свідчень, наприклад: "Ф.Э. обратил мое внимание на то, что пирей-синец на степях около Аскании-Нова попадает повсеместно, не исключая защитного участка, причем его нельзя считать сорным элементом" (Пачоський, 1908).

Значимість заповідного асканійського степу зростає з часом. Зазначаючи, що завдяки сторічному функціонуванню "Асканії-Нова" – гордості держави – степи офіційно визнані найважливішим елементом національного ландшафту України, засновник єдиного на всьому степовому просторі академічного Інституту степу (м. Оренбург) член-кор. РАН О.О. Чибільов пише: "...коль скоро Россия потеряла Асканию-Нову, нам нужна новая "Степная Мекка" (Чибилев, 2003).

Створивши в Асканії-Нова зоопарк із напіввільним утриманням тварин, Фрідріх Едуардович піклувався про підтримку інших зоосадів, передаючи їм тварин і здійснюючи їх матеріальну пітримку, що підтверджується також документом, який друкується вперше (рис. 2).

Аналізувати спадщину Ф. Фальц-Фейна допомагає особливо цінна наукова робота К. Залеського (Залесский, 1915), який описав його систему природокористування; вона, як виявилось через 70 років, повністю збігається із сучасною принциповою структурою біосферного резервату ЮНЕСКО.

Академік І.П. Бородін у своїй доповіді на Конференції з міжнародної охорони природи у Берні (1915 р.) характеризував створення Ф.Е. Фальц-Фейном унікального комплексу в Асканії-Нова як "райський сад" (Чибилев, Тишков, 2012); особливо ж він

відзначав важливість організації тут у 1898 році двох захисних ділянок цілинного степу (Бородин, 1914).

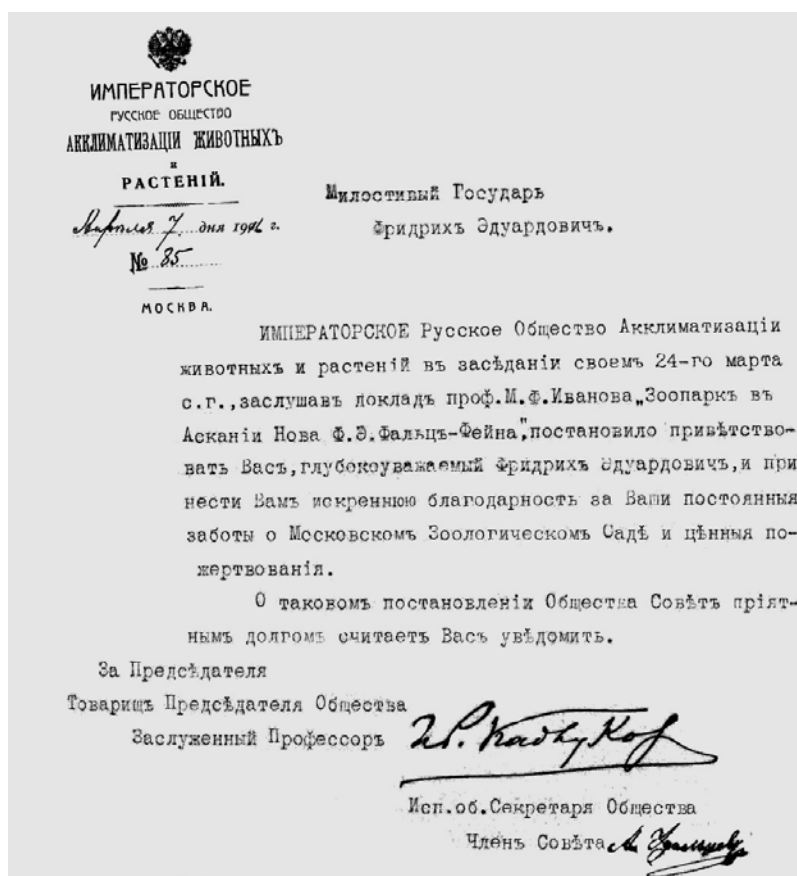

Рис. 2. Лист подяки Ф.Е. Фальц-Фейну від Імператорського Російського Товариства Акліматизації тварин і рослин

Високо цінував його видатний ботанік та палкий захисник природи проф. В.І. Талієв: "Но в истории вопроса охраны природы не только в России, но и вообще, особенная заслуга принадлежит крупному просвещенному землевладельцу Ф.Э. Фальц-Фейну" (Талиев, 1914). Визнанням заслуг Фрідріха Едуардовича перед природоохоронним рухом, який набував сили в Росії на початку ХХ століття, є включення його у листопаді 2013 року до складу постійної природоохоронної комісії при Імператорському Російському географічному товаристві (От постоянной Природоохранительной..., 1913). Підтвердженням глибокого розуміння своїх природоохоронних дій і значущості вже створених ним природоохоронних об'єктів є особистий лист Фрідріха Фальц-Фейна професору В.І. Талієву у 1917 році: *"При Московском обществе акклиматизации состоялись в моем присутствии два заседания по поводу охраны памятников природы, редких диких животных на свободе и в зверинцах, а также редких растений и растительных сообществ в парках и природе, а в том числе и моего зоопарка с защитной степью... Было постановлено немедленно ходатайствовать перед Временным правительством об учреждении постоянного центрального комитета, который, по примеру Комитета для охраны памятников искусства, взял бы все упомянутые выше организации и защищал бы их интересы перед правительством... В отношении охраны степи необходимо высказаться по поводу нижеследующего:*

1. Мой защитный участок целинной степи в 500 дес. представляет собой объект большой научной ценности.
2. Остальная целинная степь, расположенная вокруг этого участка, как се-

нокосная и выпасная, является необходимым окаймлением и дополнением для участка защитного, ограждая этот последний от засорения и видоизменения флоры" (Бюллетень..., 1918).

Сьогодні можна впевнено стверджувати, що це є класика заповідної справи – зонування території об'єктів природно-заповідного фонду, чим створюються умови для мешкання видів за високого ступеня заповідності та в охоронних зонах з певним впливом людини. Цей світовий пріоритет зі створення сучасної заповідної території вищої категорії потрібно широко висвітлювати і послідовно відстоювати.

Ще один напрям екологічної діяльності Ф. Фальц-Фейна, який не слід забувати – це еколого-просвітницька робота, яка мала свій початок на терені нинішньої Херсонщини саме в Асканії-Нова. Стосовно цілеспрямованого відвідування Асканії-Нова у просвітницьких цілях ми можемо навести копію подяки Ф. Фальц-Фейну за можливість ознайомлення з його парком у 1909 році (рис. 3). Максимальна відвідуваність Асканії-Нова еко-туристами у фальц-фейнівський період припадає на 1914 рік – майже 5 тисяч осіб.

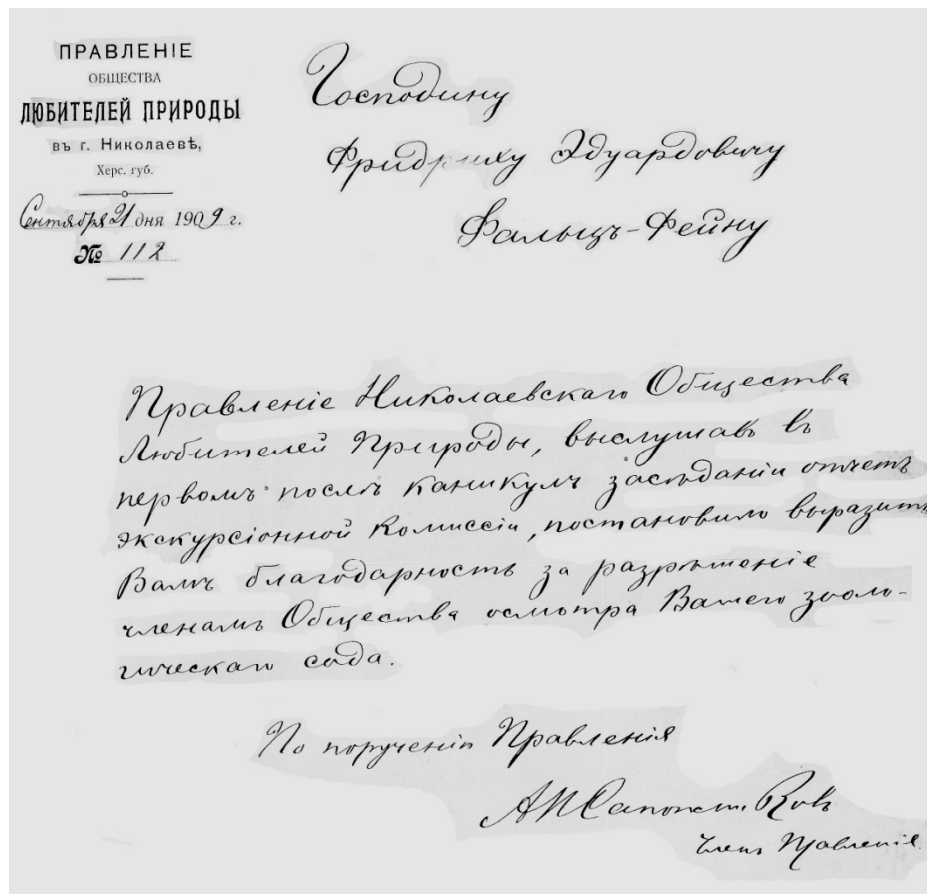

Рис. 3. Лист подяки Ф.Е. Фальц-Фейну від Правління товариства любителів природи м. Миколаєва

Справа Фрідріха Фальц-Фейна знайшла своє продовження. Його спадщина стала основою для розбудови спершу Народного парку (1919 р.), а пізніше – Першого державного степового заповідника "Чаплі" і Степового інституту. Надалі, в результаті чергової реорганізації, вся територія степового заповідника була передана до новоствореного Все-союзного інституту акліматизації та гібридизації, який в подальшому реорганізовано в Український інститут тваринництва степових районів імені М.Ф. Іванова "Асканія-Нова". В певні часи прізвище Фальц-Фейн пробували стерти зі сторінок історії, проте 2 квітня 1994 року справедливість взяла гору. Постановою №213 Кабінету Міністрів України ім'я засновника присвоєно Біосферному заповіднику "Асканія-Нова". Вірність ідеї спрацювала. Заповідний комплекс не тільки пережив круті повороти історії, але й дійсно має перспективу свого розвитку, оскільки теза, що чим більше людство буде отримувати перемог

над природою, тим більше повинно вкладати у її збереження – працює саме у такому напрямку. На початок ХХІ століття в Асканії-Нова не 100 гектарів зоопарку, а 77 га у вольєрному і 2340 га – режимі напіввільного утримання тварин; дендропарк не 28 га – як при засновнику, а 167 га; заповідний степ не 600 га, а 11054 га, а екотуристів не 5000, а 141000, як це було у 2009 році, що є беззаперечним доказом продовження втілювання екологічних ідей Фальц-Фейна. Останніми роками колекція тварин зоопарку Біосферного заповідника "Асканія-Нова" нараховує 122 види птахів і ссавців. В напіввільних умовах сформувалися найбільші за всю історію існування заповідного комплексу Асканії-Нова стада диких копитних тварин: сайгака до 500 особин, туркменського кулана більше 200 особин, оленя благородного більше 130–140 особин; цей перелік можна продовжувати для інших видів. Тут збираються скупчення сірого журавля, білолобої гуски, червоноволої казарки, які обрали Асканію-Нова місцем перепочинку перед міграціями через Чорне море та для зимівлі. Із Асканії-Нова розлітаються і створюють нові популяції огар, сіра гуска, крижень, не кажучи вже про десятки видів Горобиних птахів, які спочатку освоюють дендропарк, а потім розселяються у навколишні лісосмуги і населені пункти. Це встановлено останніми дослідженнями асканійських вчених. З'являються нові види, яких на гніздуванні раніше не було: чорний і співочий дрозди, зяблик, канюк степовий, балабан.

За прикладом Асканії-Нова створені і функціонують осередки напіввільного утримання тварин у Запорізькій, Київській та Донецькій областях. Закладені 10 років тому два нові дендропарки в Запорізькій області вже радують око господарів і відвідувачів.

Науковці заповідника ведуть постійний моніторинг явищ і процесів в умовах заповідного степу, послідовно поглиблюючи знання про зміни у його природі, продовжуючи справу попередників, без роботи яких вони були б менш вагомими. Останні роки простежуються суттєві погодні зміни, посилення амплітуди процесів, які, не виключено, відбуваються і під впливом людини, що не може не викликати тривоги і вимагає необхідності пошуку нових рішень у її взаєминах з оточуючим середовищем. На жаль, не завжди нас чують, але природа не прощає зневажливого ставлення до себе і не раз ставила людину у скрутне становище, про що нам нагадують залишки колишніх цивілізацій. Фрідріх Фальц-Фейн, маючи фінансові можливості, щоб створити собі комфортні умови не в засушливому спекотному степу, залишався, скільки міг, вірним цьому краю; певною мірою змінював його, але при цьому, стаючи старшим, все більше переймався інтересами збереження природи. З цим він і пішов у вічність, залишивши нам колосальну еколого-господарську спадщину, яку нам випала честь досліджувати і примножувати.

Андрющенко Ю. А. Первый в мире журавль был помечен в Аскании-Нова / Ю. А. Андрющенко, В. С. Гавриленко // Информационный бюллетень РГЖЕ. – 2013. – № 12. – С. 99–102.

Архів Біосферного заповідника "Асканія-Нова", справа № 48.

Архів Біосферного заповідника "Асканія-Нова", справа № 60.

Архів Біосферного заповідника "Асканія-Нова", справа № 81.

Бюллетень Харьковского общества любителей природы. – Харьков, 1918. – № 1. – С. 65–68.

Бородин И. П. Охрана памятников природы / И. П. Бородин. – СПб. : Типография М.М. Стасюлевича, 1914. – С. 4.

Гребень Л. Овцеводство в Аскании-Нова / Л. Гребень // Степной заповедник Чапли–Аскания-Нова. – Москва–Ленинград, 1928. – С. 235–261.

Гржимек Б. Дикое животное и человек : пер. с нем. / Б. Гржимек. – М. : Мысль, 1982. – 256 с.

Дуглас Вайнер (Уинер) . Экология в Советской России / Вайнер (Уинер) Дуглас // Архипелаг свободы: заповедники и охрана природы. – М. : Прогресс, 1991. – 400 с.

Гавриленко В.С. У поєднанні з природою справа людини живе вічно (до 150-річчя від дня народження Ф.Е. Фальц-Фейна) / В. С. Гавриленко, Н. Ю. Дрогобич // Вісник Національної академії наук України. – К. : Академперіодика, НАН України, 2013. – №4. – С. 76–85.

Задерейчук А. А. Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 "Історія України" / А. А. Задерейчук. – Сімферополь, 2010. – С. 19–29.

Залесский К. Заповедная степь Фальц-Фейна в Аскании-Нова // Бюл. Харьковского об-ва любителей природы. – 1915. – № 5. – С. 15–32.

Иванов М. Ф. Акклиматизационный зоологический сад Ф.Э. Фальц-Фейна в Аскании-Нова Таври-

- ческой губернии / М. Ф. Иванов // Естествознание и география. – 1911. – № 3.
- Козлова Е. Аскания-Нова. Зоопарк в южно-русских степях / Е. Козлова. – Петроград : Начатки знаний, 1923. – 133 с.
- Козлов П. Аскания-Нова: первые опыты акклиматизации животных в России / П. Козлов. – СПб, 1915. – 95 с.
- От постоянной Природоохранительной Комиссии при Императорском Русском географическом обществе. Состав Природоохранительной Комиссии (къ ноябрю 1913 года). – СПб., 1913. – 8 с.
- Пачоський І. При-черноморскія степи / І. Пачоський // Записки Императорского Общества с.хоз. южной Россіи. – Одесса, 1908.
- Про присвоєння імені Ф.Е. Фальц-Фейна Біосферному заповіднику "Асканія-Нова"/ Постанова Кабінету Міністрів України №213, 02.04.1994.
- Прохоров Н. Девственная степь Аскания-Нова / Н. Прохоров // Материалы по изучению русских почв. – СПб. – Вып. 17. – 1906.
- Талиевъ В. И. Охраняйте природу! / В. И. Талиевъ. – Харьковъ : Типографія и Литографія М. Сергеева и К. Гальченка, 1914. – 14 с.
- Фальц-Фейн В. Аскания-Нова / В. Фальц-Фейн. – К. : Аграрна наука, 1997. – 348 с.
- Фортунатов Б. К. Два года жизни в Аскании-Нова (1921–1922) / Б. К. Фортунатов // Аскания-Нова – степной заповедник Украины. – М., 1924. – С. 61–81.
- Чибилев А. А. Степи Евразии: взгляд из Оренбурга / А. А. Чибилев // Степи Северной Евразии : мат. третьего межд. Симпозиума. – Оренбург : Газпромпечатъ, 2003. – С.23–29.
- Чибилев А. А. Предисловие / А. А. Чибилев, А. А. Тишков // Столетие Постоянной Природоохранительной Комиссии ИРГО. – М. : Русское географическое общество, 2012. – С. 2–4.
- Falz-Fein F. Mitteilungen aus meinem Tierpark / F. Falz-Fein // Natur und Haus. – 1901. – T.VIII–XI. – S. 26–29.
- Falz-Fein F. Einiges über den Tierpark von Askania Nova und seine Entstehung / F. Falz-Fein // Sitzungsberichte der Gesellschaft Naturforschender Freunde zu Berlin. – Berlin, 1919. – S. 296–302.
- Falz-Fein Woldemar von. Askania Nova. Das Tierharadies / Woldemar von Falz-Fein. – Berlin : J. Neumann-Nuendamm, 1930. – 324 S., 150 Abb., 7 Karten.

Надійшла 23.05.2013 р.

Рекомендує до друку
Н.І. Ясинецька